

तथागत बुद्धांच्या तत्वज्ञानाची महाराष्ट्रातील विचारवंतांनी
जोपासलेली विचारधारा

संशोधक

संदीप वामन हिवराळे

एम. ए., एम. फील.

पाली अँड बुद्धिज्ञान विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

Email Id : sandip-hiwarale@rediffmail.com

प्रस्तावना :-

भारतात जेव्हा सर्वत्र एका नवीन जाणिवेची व विचाराची सारखी उणीव व आवश्यकता वाटत होती. तेव्हा, तथागत गौतम बुद्धांच्या तत्वज्ञान व सद्धर्म सूर्याची किरणे क्षितीजावर चमकली, तेव्हा जगाच्या पाठीवर जे तत्वाज्ञानी, तत्वेते आणि धर्मसंस्थापक होवून गेले, त्यात तथागत बुद्धांना अग्रगण्य स्थानी मानले जाते. कारण त्यांनी मानवी जीवनाचे जे तत्वज्ञान निर्माण करून जगाला अर्पण केले, ते माणसातील मानवता जागविणारे जीवनाचे मानवता धार्जिणे, अहिंसक स्वरूपाचे जीवंत तत्वज्ञान होते. मानवाच्या सर्वकाळ आणि सर्वांगणे विकास साधणारे असून त्याचा जगाने सहर्ष स्वीकार केलेला आहे. त्यांनी प्रस्थापित केलेली मानवीय जीवनमूल्ये जगाला सदैव प्रकाशाचा मार्ग दाखवित असतात.

या दृष्टिकोनातून तथागत बुद्धांनी शैक्षणिक विचार मांडतानी म्हटले की, ज्ञान हे सामाजिक शक्तीचे, ऐहिक समृद्धीचे व सत्तेचे उगमस्थान आहे. व्यक्ती, समूह स्वतःच्या सुखाचा-प्रभावाचा विचार करते तेव्हा एकाचे सहकार्य घेवून इतरांचे दमन करण्याचा संकल्प करते. या प्रवृत्ती-प्रवाहातून जो

संघर्ष होतो, त्यातील जेते आणि जितांच्या आचार विचारांचे पारंपरिक आकृतीबंध विचारात घेतल्याशिवाय भारतातील समाजविग्रह - सामाजिक संकर - सामाजिक संघर्ष, सामाजिक विषमता स्पष्ट होत नाही.

लोहित नावाचा एक ब्राम्हण भगवान बुद्धाला एक प्रश्न विचारतो. "विद्या ही ब्राम्हण, क्षत्रिय आणि वैश्य या तीन वर्णांनाच शिकविली पाहिजे, शूद्र या चौथ्या वर्णाला विद्या शिकविता कामा नये, हे तत्व तू का मान्य करित नाहीय?" हा प्रश्न पुरेशा गांभीर्याने विचारात घेण्यासारखा आहे.

लोहितच्या प्रश्नाला भगवान बुद्धांनी दिलेलं उत्तर असं होते "चार वर्ण हे धंद्याकरिता पडलेले आहेत. परंतु, ज्ञान हा काही रोजगारीचा प्रश्न होऊ शकत नाही. ज्ञान हे जीवनाला अत्यंत आवश्यक आहे. ज्ञान नसल्यामुळे आपले नुकसान होते." तेव्हा विद्या किंवा ज्ञान हा काही धंदा नव्हे. मानवी जीवनात ज्ञानाचे अनन्य साधारण महत्व आहे. ते प्रत्येकाला मिळावे. ज्ञान मिळाले नाही, तर आपले नुकसान होते. शूद्रांनाही आपण ज्ञान द्यावे. कारण शूद्र हा देखील समाजाच्या अविभाज्य घटक आहे. त्याचे काम निराळे असेल. म्हणून ज्ञान संपादन करणे हा त्याचा नैसर्गिक हक्क आपण नाकारू शकत

नाही. तसा नाकारला तर व्यक्तीचे आणि त्या अनुषंगाने समाजाचेच नुकसान होते.

ज्ञानाअभावी व्यक्ती आणि समाजाचे नुकसान होते, असे बुध्द म्हणतात ते कसे? या प्रश्नाच्या संदर्भात महात्मा फुले यांचे सुप्रसिध्द वचन विचारात घेता येईल.

“विद्येविना मती गेली। मती विना नीती गेली ॥

नीतीविना गती गेली । गती विना वित्त गेले ।

वित्तविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले”

विद्येचा थेट संबंध मतीशी म्हणजे बुध्दिशी आहे. विद्येच्या संस्काराने म्हणजे शिक्षणाने व्यक्तीचा बौध्दिक विकास घडून येतो. म्हणून तथागत बुध्दांच्या तत्वज्ञानाने प्रेरित होवून शिक्षणातील थोर विचारवंत महात्मा फुले ते साने गुरुजी पर्यंतच्या शिक्षणातील थोर विचारवंतांचा परामर्श घेतला आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या त्रयीवर नितांत निष्ठा ठेवून भारतात बहुजन समाजाच्या शिक्षणेसाठी टाहो फोडणारे पहिले पुरुष म्हणून महात्मा जोतीबा फुले यांचा प्रथम उल्लेख करावा लागेल. पारतंत्र्याच्या शृंखलांनी बध्द झालेल्या भारतीय जनतेच्या मनात भारतीय धर्म, संस्कृती आणि आचार-विचार यांचा दीप प्रज्वलित करणारे स्वामी विवेकानंद म्हणजे “माणूस” निर्माण करणे हेच ख-या शिक्षणाचे खरेखुरे ध्येय आहे, असे सांगणारे पहिले भारतीय पुरुष होते. स्त्री-शिक्षण कार्यासाठी स्त्रियांच्या पुनरूध्दारासाठी केलेले विचार व उच्चार हीच तथागत बुध्दांची शिकवण होय. असे समजणारे महर्षी धोंडो केशव कर्वे म्हणजे शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणेसाठी वाहिलेले एक ऋषितुल्य विचारवंत होय. शिक्षणक्षेत्रातील नव विचाराचे अग्रदूत म्हणजे रविंद्रनाथ टागोर हे होते. शिक्षणत सुख-शांती निर्माण करणारे राजर्षी शाहू

महाराज म्हणजे लोकशिक्षणातून लोकहितार्थ पोटात कळवळा बाळगून शिक्षण प्रसाराचे जनक म्हणून राजर्षींचा गौरवपूर्ण उल्लेख करावा लागेल. साह्याद्रिच्या कुशीत लपलेल्या खेड्यांपाड्यापर्यंत शिक्षणाची मुळे खोलवर रुजविण्याचे दूरदर्शी संगमावरील एक तेजोपुजं व्यक्तिमत्व होय. शिक्षण हा राष्ट्रीय उन्नतीचा राजमार्ग आहे. हा मूलमंत्र देणारे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे एक अलौकिक बुध्दिमत्ता लाभलेले शिक्षणक्षेत्रातील थोर विचारवंत होय. शिक्षण आणि संस्कारातून राष्ट्रीय चारित्र्याची जडण- घडण करणारे झाकीर हुसैन शिक्षणातील मानवतावादाचे थोरविचार वंत होते. शेवटी साने गुरुजी म्हणजे मातृप्रेमाचा कारुण्याचा, पावित्र्याचा, समतेचा, चैतन्याचा, ज्ञान-विज्ञानाचे आणि माणुसकीचे खरे थोर विचारवंत होते. अशा या शिक्षणतज्ज्ञांच्या थोर विचारांचे आणि कार्यांचे अत्यंत जिव्हाळाचे आणि आत्मीयतेने येथे केलेले थोर विचारवंतांचे समालोचन रोचक, उद्बोधक आणि अभ्यासपूर्ण असे विचारवंत हे महाराष्ट्राला तथागत बुध्दांच्या तत्वज्ञानाने प्रेरित झालेले आपणास आढळून येतात.

महाराष्ट्रातील विचारवंतांचा बुध्दप्रणाली विषयी मत :

कोणतेही सामाजिक संशोधन हे समाजातील विविध विचारधारा किंवा घटना या मागील कार्यकारणभाव शोधून काढण्यासाठी महत्वाचे असते. पु .ल भांडारकर यांच्या मते, सामाजिक संशोधन हे जुन्या तथ्यांचे पुनरपरिक्षण किंवा नविन तथ्यांच्या शोध घेण्यासाठी आवश्यक असते.” तथागत बुध्दांच्या तत्वज्ञानाचा महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंतावर पडलेला प्रभाव एक चिकित्सक अभ्यास” या विषयावर संशोधनावरील महत्व पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंतावर नजर टाकली असता विचारवंत आणि बुध्द यांच्या आचारां विचारांत विलक्षण साम्य आढळले.

पाली साहित्य हे मानवतेच्या आविष्कारांनी ओतपोत भरलेले दिसून येते. २५०० वर्षापूर्वी तथागत बुद्धांनी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रातील विचार सांगितलेले आहेत. यामध्ये सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, वैज्ञानिक इत्यादी क्षेत्रांविषयी तथागतानी आपले विचार मांडले आहेत. या शोधनिबंधाचे स्वरूप मुळात शैक्षणिक आणि ऐतिहासिक असल्यामुळे वस्तुस्थिती आणि ऐतिहासिक सत्याभोवती कपटी शत्रू व निष्ठूर काळाने विणलेल्या घनदाट जाळ्या बाजूला सारून मूळ बौद्धदर्शन आणि शैक्षणिक साहित्याचे जम्बुद्विपातील समाजाला उपयुक्त ठरणारे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान तथागत बुद्धांनी दिले. जे तत्त्वज्ञान जगातील अनेक देशांनी स्वीकारले आहे. व आज संपूर्ण जगामध्ये स्वीकारले जात आहे. विविध ज्ञानशाखेमध्ये त्या तत्त्वज्ञानावर अभ्यास होत आहे.

जीवनाच्या प्रत्येक शाखेविषयी समस्येविषयी सखोल असे वैयक्तिक मार्गदर्शन तथागत बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानात आढळते. समाजात बुद्धांनी सत्य, अहिंसा, अस्तेय, समता, परस्पर प्रेम, सहनशीलता, प्रयत्नवाद, ज्ञानाचे महत्व, शिस्त, सेवाभाव, अध्ययनशीलता, देशप्रेम, सामाजिक न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुभाव व मानवता यांची शिकवण दिली. म्हणून या तत्त्वज्ञानाचे उपयोजना महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारधारेवर प्रामुख्याने व्हावयास पाहिजे. या उद्देशाने प्रेरित होवून तथागत बुद्धांचे मानवतावादी शैक्षणिक विचारवंतांचेच विचार सर्वापर्यंत पोहचावे यासाठी संशोधकाने सदरील विषय शोधनिबंधासाठी घेतला आहे.

आधुनिक काळातील बदलल्या जीवनशैलीमध्ये महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचार बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाच्या पडलेल्या प्रभावाच्या मूल्य साहित्याची अत्यंत आवश्यकता व गरज लक्षात घेता

या विषयावर संशोधन व्हावे या दृष्टीने संशोधकाने हा विषय शोधनिबंधासाठी घेण्याचे निश्चित केले आहे.

निष्कर्ष

बौद्धधर्मात आचाराचे महत्व चार आर्यसत्यांचा सामाजिक विचारवंतावर प्रभाव, दुःख विरोधगामिनी परिपदा म्हणजेच मध्यममार्ग, सम्यक दृष्टी सम्यक संकल्पना, सम्यक वचन, सम्यक समाधी बौद्ध धर्मात चार स्मृती प्रस्थानाचे महत्व, चार ब्राम्हाविहाराचे महत्व, मैत्री, करुणा, मुद्रिता, उपेक्षा, सदाचाराचे महत्व महाराष्ट्रातील थोर विचारवंतांना पटलेले आपणास पहावयास मिळतात.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- 1) महावग्गपालि, भिक्खू जगदिश काश्यप, प्रकाशक नवनालंदा बिहार राज्य प्रकाशन, स. 1956.
- 2) दीर्घानिकापालि (भाग 1), संपा/अनु. स्वामिद्वारिकादास शास्त्री, प्रकाशक-बौद्ध भारती वाराणसी, प्रथम संस्कारण, 2000
- 3) मज्झिमनिकायपालि (भाग1), संपा. भिक्खू जगदिश काश्यप, डॉ.पी.वी.बापाट, प्रकाशन नवनालंदा महाविहार बिहार, आवृत्ती 1958.
- 4) पाली साहित्य का इतिहास, भरतसिंह उपध्याय, गौतमबुद्ध सेंटर, चंदन संदन, सी 263 ए गल्ली नं. हरदेवपुरी, शाहदरा, दिल्ली-190093 द्वितीय आवृत्ती 2010.
- 5) भारतीय संस्कृती बौद्ध धर्माचे योगदान, डॉ. भागचंद्र जैन भास्कर, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर प्र.सं. 1966.
- 6) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन ग्रंथ, डॉ.गंगाधर पानतावणे (संपा.), प्रकाशक आयुक्त औरंगाबाद महानगरपालिका, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती 2006.
- 7) पद्मश्री कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड, संपा. अडॅरंगनाथ डोळस, युगांतर प्रकाशन, नाशिक रोड, पंजाब कॉलनी, प्रथम आवृत्ती 2002.
- 8) रावसाहेब कसबे - भक्ती आणि धम्म, प्रकाशन राजन बावडेकर लोकवाडमय गृह, भूपेश गुप्ता

भवन, 85 संयानी रोड, लेनिनग्राड चौक, प्रभादेवी,
मुंबई.

- 9) डॉ. भांडारकर पु.ल.सामाजिक संशोधन पध्दती
महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर
1990
- 10) भदन्त आनन्द कौसल्यायन अंगुत्तर निकाय,
महाबौधी सभा कलकत्ता 1956.
- 11) डॉ. गोपिचंद पांडे बौध्द धर्म के विकास का
इतिहास ,हिंदी समिती, उत्तर प्रदेश, लखनऊ,
1956.

